

Den fiktive adressat

I Jens Cramer m.fl. 1996: *699 Varme termer* er begreberne 'afsenderinstans' og 'fortæller' defineret på følgende måde (* før et ord angiver at termen defineres andre steder i bogen):

afsenderinstans (afsendertype, afsenderrolle, fortæller)

den beskrivelse som direkte eller indirekte gives i teksten af afsenderen. Af senderinstansen er altså ikke det samme som *afsenderen, der er den virkelige person som på et eller andet tidspunkt skriver eller ytrer teksten.

Der er forskellige afsenderinstanser (eller fortællere) i forskellige sprogbehandlinger; afsenderinstansen er fx i en ordre en der har magt over *adressaten, i en bøn en som adressaten har magt over. I litterære tekster skelner man mellem forfatteren (= afsenderen) som er den virkelige historiske person der har skrevet teksten, og *fortælleren (= afsenderinstansen).

Afsenderinstansen kan være enten en eksplicit jeg-person der optræder med ordet *jeg* i teksten, eller en implicit instans der ikke kommer direkte til udtryk i teksten, men som viser sig som den der kommenterer og vurderer det der sker, og som den der udvælger og strukturerer teksten.

En eksplicit afsenderinstans (fortæller) kan være personal, dvs. optræde som en af personerne i handlingen, fx *Jeg havde en Farm i Afrika*, Karen Blixen: *Den afrikanske Farm* side 1; og apersonal, dvs. være markeret ved et *jeg* som overhovedet ikke optræder i den fortalte handling, fx *Jeg fortæller om hende, som hun var i Syttenaarsalderen*, J.P. Jacobsen: *Niels Lyhne*, side 1, hvorefter dette *jeg* ikke optræder i resten af romanen..

*Pseudonymer kan beskrives som en fordobling af afsenderinstansen; der er en virkelig afsender (forfatter) der skriver hvorledes en afsenderinstans (pseudonymet) skriver hvorledes en anden afsenderinstans fortæller en historie.

Afsenderinstansen er altid karakteriseret ved de implicite forhold *fortælletempo (scenisk tid, panoramisk tid, kommentartid eller generisk tid), *synsvinkel på de omtalte personers tanker (*ydre syn, *indre syn eller *alvidende fortæller), relation til adressaterne (symmetrisk eller asymmetrisk forhold med hensyn til magt eller viden), *afsenderintention, dvs. hensigt med at ytre teksten over for adressaten (ekspressiv, konstativ eller regulativ).

fortæller:

*afsenderinstansen i fiktive tekster. (...)

En implicit fortæller kommer ikke direkte til udtryk i teksten men kan afdækkes ved de *implicite forhold *fortælletempo, *synsvinkel, *perspektiv og *fremstillingsform. (...)

Fortælleren for *I begyndelsen var Ordet, og Ordet var hos Gud, og Ordet var Gud*. (*Johannes-evangeliet* 1.1) en der 1. har ubegrænset viden om den fortalte histories fortid, nutid og fremtid (olympisk fortæller), 2. som ekspressiv afsenderintention søger at give *adressaterne en skildring af verden som livstydning, og 3. pådutter modtagerne sin mening (dvs. møver, forudsætter ikke kendte ting bekendt hos adressaterne). Fortælleren i *På den tid, da Herodes var konge i Jødeland, levede der en præst ved navn Zakarias, som hørte til Abias skifte; hans hustru var af Arons døtre, og hendes navn var Elisabet*. (*Lukas-evangeliet* 1.5) har derimod ydre syn og panoramisk tid, har til hensigt at oplyse, og har et belærende forhold (asymmetrisk vidensforhold) til adressaten.

Denne definition forudsætter et skel mellem ikke-fiktive og fiktive tekster, som samme sted defineres således:

fiktion:

skønlitteratur, tekstart eller *fremstillingsform hvor *modtagerinteressen er at blive behaget (fra latin *delectare*) ved underholdning og livstydning, og hvor afsenderen (skønt *afsenderintentionen er overvejende konstativ eller ekspressiv) ikke står til regnskab for sandheden af udsagnet.

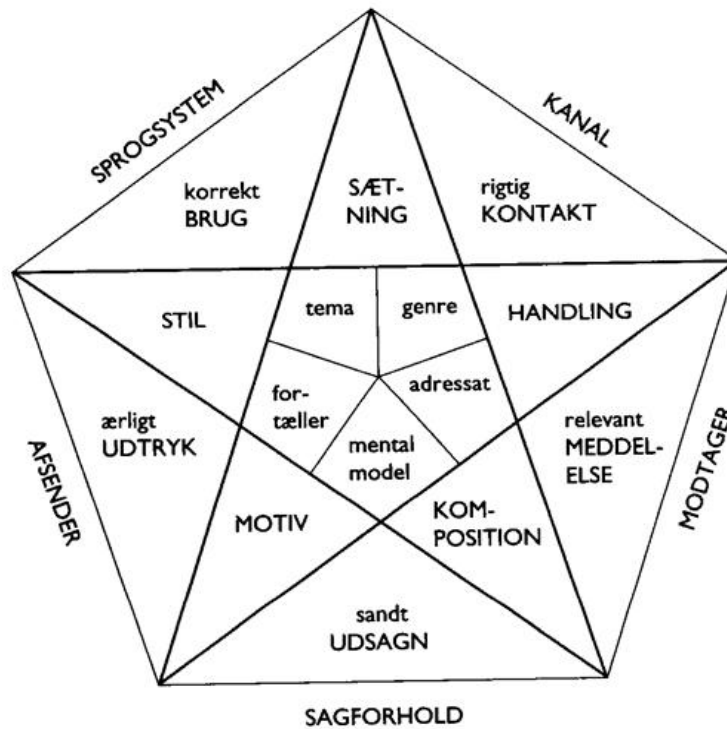
I modsætning til hvad der gælder for *sagtekster, svarer *afsenderinstansen i fiktion ikke til *afsenderen og *adressaterne ikke til *modtagerne, og henvisningen til den omtalte verdens tid, sted og personer foretages ikke med udgangspunkt i kommunikationssituationen. I fiktion er der således ingen metonymisk relation (sammenhæng) mellem den omtalte situation og kommunikationsparternes verden, de er ikke dele af samme helhed; der er i fiktion et metaforisk forhold hvor den omtalte situation i sin helhed er billede på kommunikationsparternes livsverden (livstydning).

Fiktion er præget af litterær *stil med hyppig brug af *stilfigurer som *metafor, *metonymi, *besjæling, *personificering.

Blandt de litterære (fiktive) tekstarter skelnes der traditionelt mellem de lyriske, de episke og de dramatiske genrer. Blandt de lyriske genrer kan nævnes: salme, digt, lejlighedsdigt, sang, vise; blandt de episke genrer kan nævnes: roman, novelle, eventyr, saga, børnebog, ungdomsroman; blandt de dramatiske genrer kan nævnes: tragedie, komedie, skuespil, parodi, revy. Til de litterære genrer kan man også regne kortgenrerne: anekdote, vittighed, gåde.

Nogle genrer befinder sig på grænsen mellem fiktion og sagtekst, fx salme, lejlighedsdigt, dokumentarisk roman, nøgleroman.

Definitionerne forudsætter en model for kommunikation hvor man systematisk kan skelne mellem en virkelig faktor i kommunikationssituationen, fx 'afsender' og 'modtager' og det billede der i teksten tegnes af den på gældende faktor, fx 'afsenderinstans' og 'adressat':

De normer og krav som er konstituerende for om kommunikationen lykkes: ærlighed, sandhed, relevans, rigtighed og korrekthed, kan nu beskrives som overensstemmelse mellem den virkelige faktor, fx 'afsender' og 'modtager' og det billede teksten giver af den pågældende faktor, fx henholdsvis 'afsenderinstans' og 'adressat'.

Fiktion er defineret ved at der ikke er overensstemmelse mellem faktoren og billedet inde i teksten af den pågældende faktor. Det betyder at afsenderinstansen ikke er udtryk for afsenderens virkelige hensigt, at den mentale model over sagforholdet ikke er sandt udsagn om det virkelige sagforhold, at adressaten ikke afspejler hvad der er relevant for modtagerne, at genren ikke svarer til den kanal der faktisk skabes kontakt igennem og at tem atolkningen i teksten ikke er en korrekt brug af det sprogsystem som bruges.

Et eksempel kan illustrere det:

1/ *Gunung Api*

2/ Der stod et ildsprudende Bjerg i Skovene, med sit sorte arrede Hoved ovenud af Skyerne,
3/ ved dets Fod voksede der Palmer; 4/ det var i de varme Aartusinder med endnu evig Sommer før Istiden.

5/Om Dagen sender Vulkanen en Røgstøtte op i Himlen, uhyre Dampe som blander sig med de øverste Skytinder, milehøjt oppe, 6/ men om Natten ulmer den som et blodigt Svælg der gaber over Jorden, 7/ og stundom slynger den Flamme og gloende Sten op efter Maanen.
8/ Det er Gunung Api, den store Tordner, Jordskælvets og Ildens Fader.

9/Aldre igennem staar han der i luftig Ensomhed og tygger paa Ilden i sit Indre, med en Rystelse og en underjordisk Dundren nu og da, som om Bjerget morer sig ganske solo. 10/Kun sjældent lader Gunung Api sig se, 11/han omgiver sig med en Skyverden for at være ene, hyller sig i Dunst og slumrer.

12/I stjerneklare Nætter hænder det at Gunung Api slaar Mulmet fra sit Ansigt og blæser aske i Afgrunden, svaler Krateret og sit Lavabryst i Æteren, 13/en vældig Kegle tegner sig da i Natten med Foden udspændt over den halve Synskreds og Toppen stræbende op mod Zenith, 14/det er Gunung Api der blotter sig for Firmamentet og lader det se sin Størrelse. 15/Og Stjernerne spreder sig ud i lysende Hærskarer for ham, 16/Mælkevejen svæver og vender sig under Nattehimmels øverste Loft, 17/op går Maanen og er rund, hæver sin blege Skive som en Sejler i Natten, 18/Syvstjernen lufter sit duggede Spind i det Høje, 19/langsomt drejer hele Himlen sig og stiller sin Straaleglans til Skue fra alle Sider.

Johannes V. Jensen: *Den lange Rejse. Det tabte Land* (1938) 1944.

I denne tekst er det der holder teksten sammen til en semantisk enhed, afsenderinstansen (fortælleren) en fornuft eller bevidsthed som dels befinder sig efter istiden (ellers kunne der ikke stå *før Istiden*), dels har umiddelbar viden og evidens for det der omtales, fx fordi han har set det selv; hvis afsenderinstansen ikke havde umiddelbar evidens for det omtalte, skulle der have stået: *Der har i de varme årtusinder med endnu evig sommer, før istiden, stået en vulkan i nogle skove på dette sted; den må have rakt ovenud af skyerne, og ved dets fod har der vokset palmer; og ikke: 2/ Der stod et ildsprudende Bjerg i Skovene, med sit sorte arrede Hoved ovenud af Skyerne, 3/ ved dets Fod voksede der Palmer; 4/ det var i de varme Aartusinder med endnu evig Sommer.*

Men det er klart at en sådan bevidsthed ikke kan findes; for den der som Johannes V. Jensen og mig og dig, kære læser, befinder sig efter istiden, kan ikke samtidig have set de palmer der voksede for foden af bjerget. Denne fortællerbevidsthed er således fiktiv i den forstand at det slet ikke er muligt at der skulle kunne eksistere en sådan bevidsthed.

Pointen ved fiktion er nu for det første at fortællerbevidstheden i historien ikke kan være den samme som Johannes V. Jensens bevidsthed. Han har jo nemlig ikke set træerne eller kunnet vurdere at bjergets top så ud som et arret hoved, og han kan derfor heller ikke meddele os det som noget han har set selv. Der er således ikke overensstemmelse mellem afsenderinstansen (fortælleren) og den faktiske afsender (Johannes V. Jensen), og derfor må vi læsere opfatte det som fiktion.

For det andet er der heller ikke overensstemmelse mellem den mentale model der i teksten opstilles over det omtalte sagforhold, og det virkelige sagforhold, så godt som vi nu kan rekonstruere det. Sandheden om hvordan der så ud på det sted hvor Himmerland nu ligger, før den sidste istid, som varede fra 100.000 f.v.t. til ca 10.000 f.v.t., eller måske før alle istiderne, er antageligt at der var hav med kridtbund.

Det er helt klart at det ikke er et sandt udsagn om sagforholdet, det der står i teksten; fx var der jo ikke kun én istid, men mange, med tilhørende mellemistider (hvad Johannes V. Jensen må have vidst), der var ikke nødvendigvis specielt varmt (*endnu evig Sommer*) på dette tidspunkt, og der er ikke nogen tegn på at der har stået en vulkan på dette sted før eller mellem istiderne.

For det tredje er der ikke overensstemmelse mellem den viden og de forudsætninger som tekstens adressat må have for at finde teksten relevant, og så den viden og de forudsætninger som vi virkelige læsere faktisk har. Relevans har tre sider: teksten skal sit udgangspunkt i noget kendt, den skal meddele noget nyt og informativt, og dette skal være i modtagernes interesse.

Det er underligt at adressaten for teksten er en der godt ved at der var skove (*i Skovene*), og at der har været en (og kun én) istid (*før Istiden*), som kender *Himlen, Månen, Zenit* og *Syvestjernen*, men som skal have at vide at der var en vulkan som hed *Ildens Fader*, at der voksede palmer, og at månen *er rund* og *hæver sin blege Skive som en Sejler i Natten*. Det er også underligt at det kan være i adressatens interesse at få fortolket ‘en vulkan’ som *et ildsprudende Bjerg*, og senere at ‘det ildsprudende bjerg’ i virkeligheden er *Vulkanen*. Hvem skal have at vide at en tilfældig vulkan i udbrud på den nordlige halvkugle 8.30° østlig længde i virkeligheden er: *Gunung Api, den store Tordner, Jordskælvets og Ildens Fader?* Det kan kun være bevidstheder der er lige så umulige som fortællerens, bevidstheder der både er moderne (efter istiden) og naive sjæle på den tid der omtales, og som tror på bjerget som en guddom. Med andre ord: der er ikke overensstemmelse mellem det billede teksten tegner af læsernes bevidsthed, og så den bevidsthed som vi læsere faktisk har.

For det fjerde er der ikke nogen faktisk situation som svarer til den fortælsituation som teksten angiver med sin genre. Genren er en beretning, en fortælling om hvad der sker i tid på et bestemt sted i et bestemt tidsrum, fortalt af en guddommelig fortæller. Men der er ikke nogen umiddelbar relation mellem fortællingens omtalte personer og begivenheder og kommunikationssituationens personer. Mens genrer som ægteskabsritualer, kagebøger, køreplaner kun kan bruges i de situationer hvor de hører hjemme, nemlig i kirken eller på rådhuset, i køkkener og på jernbanelinjer, kan skønlitteratur bruges i alle situationer – og dermed i ingen; der er ingen situation i hvilken genren fiktion er konstituerende for den sociale interaktion i situationen; man kan læse skønlitteratur i sin lænestol, i toget, på lokum eller i skolen.

Endelig er der i skønlitterære tekster det der kaldes ‘poetisk licens’, dvs. at forfatteren ikke er bundet af Retskrivningsordbogens eller grammatikkens normer. Især kan reglerne for logisk konsistens og semantisk kohærens brydes i det der hedder metaforer. Det er således logisk set noget sludder at tale om *med endnu evig*

Sommer; for *endnu* forudsætter at det holder op senere, og *evig* betyder at det ikke holder op; meningen er vel at de mennesker der var på det tidspunkt, troede at sommeren var evig, for de vidste ikke at tiderne ville forandre sig således at vi fik skiften mellem sommer og vinter. Det er således dækket direkte tale, som (også på andre områder) kun får mening ved at være en mellemting mellem to former som hver især har deres klare og entydige mening.

Det er således et definerende træk ved fiktion at der i fiktion hverken er overensstemmelse mellem afsender og afsenderinstans, mental model og sagforhold, adressat og modtagere, genre og kanal, tema og sprog.

I litterær analyse er 'fiktion' især blevet forbundet med den fiktive afsenderinstans, 'fortælleren', og i forhold til 'faglitteratur' er begrebet 'fiktion' blevet defineret ved at teksten ikke er et sandt udsagn om virkeligheden, men fiktionen er nok så meget bestemt ved 'en fiktive adressat', 'den intenderede læser': det at teksten forudsætter at læserne har forudsætninger og interesser som de ikke har, og som afsenderen ved at de ikke har, og som de virkelige modtagere ved at afsenderen ved at de ikke har.

For intenderede læsere gælder det at de har bestemte forudsætninger, ting de ved, og ting de ikke ved, og bestemte interesser, dvs. ting de ønsker at forstå og at få at vide. Hvad skal man være interesseret i hvis man finder et totalt metaforiseret afsnit relevant, fx afsnittet hvor vulkanen *blotter sig for Firmamentet og lader det se sin Størrelse. Og Stjernerne spreder sig ud i lysende Hærskarer for ham, Mælkevejen svæver og vender sig under Nattehimmels øverste Loft, op går Maanen og er rund, hæver sin blege Skive som en Sejler i Natten, Syvstjernen lufter sit duggede Spind i det Høje, langsomt drejer hele Himlen sig og stiller sin Straaleglans til Skue fra alle Sider?* Man skal være interesseret i livstydning, i at få en anden tolkning af den verden man kender, end den man har per opdragelse, tradition og socialt accepteret tilbøjelighed. Her er en adressat som kender jord, himmel, måne og stjerner som døde objekter der svæver i rummet, men som gerne vil forstå dem som andet og mere; en adressat som ikke skal have noget at vide om verden (metonymisk interesse), men som ønsker at forstå verden på en anden måde, det som i definitionen kaldes 'livstydning' (metaforisk interesse).

Særlige forhold gælder de allusioner og skjulte citater som stykket indeholder. Der er fx uspecifikke, men tydelige allusioner til julesalmer over ord som: *15/Og Stjernerne spreder sig ud i lysende Hærskarer for ham, (...) under Nattehimmels øverste Loft, (...) i det Høje, 19/langsomt drejer hele Himlen sig (...) sin Straaleglans*. Og det er ikke til at nægte at der er stærke allusioner til den beretning om verdens skabelse som findes i Snorres Edda og i Eddadigtene, og som her kort gengives i Vilhelm Grønbechs gendigtning:

Verdens tilblivelse og guderne

I urtidsdagene, før der endnu var nogen jord eller nogen himmel, ej heller noget hav som skyllede op om en kyst, lå der midt i verden et uhyre svælg, og det svælg kaldtes Ginnungagab. Mod nord stod det kolde Niflheim, hvor grumme storme stred i mørket, og mod syd lyste det brændende Muspelheim så hedt og gloende, at ingen kunne færdes i det land uden de der havde hjemme i dets brand. Surt hedder den der værger Muspelheim, og hans sværd er den hårde lue; det er ham som engang skal øde verden med ild og styrte guderne.

Men dengang da guderne endnu ikke var født, da bovnede isen i Ginnungagab. Ti ud af det mægtige svælg strømmede der rivende elve, og når de fossede ud i Niflheims drivtåge og slud, frøs de sammen og skred videre som tunge isbræer ligesom slagter der flyder ud af et bål; og de tåger der tungt lå og rugede over isen, stivnede til et koldt rimdække. Men fra Muspelheim slog den varme vind op mod isen og stod stille og dirrede som på en lummer sommerdag. ...

Vilhelm Grønbech: *Nordiske Myter og Sagn*, 1941.

Alene navnet *Gunung Api* minder om *Ginnungagab*, men også ordene *svælg* og *gaber* er prægnante. Johannes V. Jensens indledning kan derfor også opfattes som en forklaring på hvad der kunne tænkes at ligge bag religiøse forestillinger generelt og skabelsesberetningen i den nordiske mytologi specielt. Dette passer fint sammen med den tvetydige fortæller der kender de naturvidenskabelige realiteter, men også, ved dækket direkte tale, kan leve sig ind i det primitive menneskes magiske forestillinger om verden, og adressaterne som kender naturvidenskabelige forklaringer, men ønsker livstydning.

Men det interessante er hvilke rolle selve det at det er allusioner, spiller. Allusionen er jo nemlig ikke en relation mellem en afsenderinstans (en fortæller) og en adressat (en intenderet læser), men en relation mellem en afsender (en forfatter) og en modtager (en læser) efter princippet 'den der har ører, hører'. Det er os virkelige læsere der kender julesalmerne og det er Johannes V. Jensen, og ikke hans fortæller, der spiller på om vi kender det eller ej. Allusionerne giver den fiktive tekst status i den kulturelle og litterære offentlighed. Ved hjælp af dem diskuterer forfattere med andre forfattere og med hele religioner, og læserne får mulighed for som rigtige ægte personer at diskutere med forfatteren – vel at mærke hvis de har ører.